

і його інтелектуальної еліти — учительства, розглядаючи їх як «п'яту колону» на випадок вірогідної війни з «панською Польщею».

Репресії велися з початку 1920-х рр. й з особливою гостротою у 1930-х рр., сягнувши піку під час «Великого терору» 1937–1938 рр. На Поділлі вони найбільш масовими були в ході проведення операцій проти так званої «ПОВ» та її численних «філій» і «осередків» й під час здійснення заходів щодо «очищення кордону від контрреволюційного елементу». Однією з причин репресій проти поляків було те, що вище політичне і державне керівництво СРСР й особисто Й. Сталін так і не змогло позбутися синдрому поразки у польсько-радянській війні 1920 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестеренко В.А. Репресії проти польського населення прикордонних районів СРСР в 30-х рр. / В. А. Нестеренко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 1995.
2. Жезицький В.Й. Політичні репресії проти польського населення / В. Й. Жезицький // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Хмельницький: Поділля, 1999;
3. Місінкевич Л. Репресивна політика щодо поляків Поділля в 30-х рр. ХХ століття // Pamiętnik Kijowski. Kijów, 2004. Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego;
4. Васильєв В. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки / В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1;
5. Тітова Н.В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34 / Відп. за вип.: Р. Ю. Подкур;
6. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Н. В. Тітова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2007. № 1 (28).

Сергій Борзов

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАЛІНА В ОЦІНЦІ Р. КОНКВЕСТА

У статті висвітлено соціально-політичний портрет Сталіна в політологічно-історичній інтерпретації відомого американського ученого Роберта Конквеста, проаналізовано його авторські оцінки, виокремлено спільні і відмінні характеристики у порівнянні з іншими західними ученими. Розкрито концептуальні та інноваційні підходи американського ученого до виявлення ним антропологічних, ментальних, світоглядних, ідеологічних рис та ознак відомої історичної особи.

Ключові слова: Роберт Конквест, Сталін, сталінізм, тоталітарний режим.

Serhii Borzov

SOCIO-POLITICAL PORTRAIT OF STALIN IN THE ASSESSMENT OF R. KONQUEST

The article highlights the socio-political portrait of Stalin in the political-historical interpretation of the famous American scientist Robert Conquest, analyzes his author's assessments, singles out common and distinctive characteristics in comparison with other Western scientists. The conceptual and innovative approaches of the American scientist to his identification of anthropological, mental, worldview, ideological features and signs of a famous historical figure are disclosed.

Keywords: Robert Conquest, Stalin, stalinism, totalitarian regime.

Історіографія сталінізму, теорії і практики становлення та функціонування системи «тоталітарна партія – тоталітарна держава» вражає кількістю праць і розмаїттям концептуальних тлумачень. Існує колосальна мемуарна і науково-публіцистична література соціально-антропологічного і політичного портрету Сталіна. Вона представлена переважно працями західних істориків, політологів, а від початку 90-х рр. пострадянською та сучасною історичною наукою в Україні і Росії.

Політична біографія Сталіна – невід’ємна органічна складова структурно-функціональних основ тоталітарної системи влади в СРСР. Вона формувалася і утверджувалася одночасно з її становленням, набувала ознак ідеологічного міфу, канонізуючи необмежену владу одноосібної деспотії. Радянська міфологізація постаті Сталіна – це окремий жанр, який не є предметом нашого дослідження. Він потребує залучення кількох гуманітарних дисциплін. Наше завдання полягає в іншому: дослідити соціально-політичний портрет Сталіна у політологічно-історичній інтерпретації відомого американського ученого Конквеста, його авторські оцінки, спільні і відмінні характеристики у порівнянні з іншими західними ученими. Ми не вивчаємо соціально-політичний портрет більшовицького вождя, а концептуальні та інноваційні підходи американського ученого до виявлення ним антропологічних, ментальних, світоглядних, ідеологічних рис та ознак відомої історичної особи.

Для надання системності і послідовності ретроспективного аналізу застосовано періодизацію висвітлення «феномену Сталіна» істориками, політологами, соціологами. Ми не досліджуємо політичну біографію більшовицького вождя, а лише основні етапи історіографічної актуалізації цієї суперечливої і непересічної особи. Нами виділено кілька базових періодів. *Основний і перший* співпав з його сходженням на політичний Олімп, з утвердженням і функціонуванням особистої диктатури Сталіна, з формуванням міфу

про «батька народів». Він тривав 30 років, тобто від посади генсека ЦК ВКП(б) на початку 20-х рр. і до дня смерті – березень 1953 р. Над формуванням культу особи працювали не лише партійні структури, особисто Сталін та його оточення, а також літературно-мистецькі установи країни, навіть міжнародні організації. До початку Другої світової війни західна політологічна думка, яку почасти уособлювали прихильники соціалістичної ідеї, ототожнювали успіхи СРСР з іменем Сталіна. Вони не помічали масового терору, катастрофічних наслідків Голодомору, депортацій, а офіційні кола європейських країн зосереджувалися на Гітлерові. Перемога у війні лише зміцнила міжнародний авторитет Сталіна, не дивлячись на авторитарно-тоталітарний режим. Холодна війна «заморозила» надмірну героїзацію особистої ролі Сталіна у перемозі над фашизмом, спрямувала політологічну думку на відокремлення системи культу тоталітарної влади від особи, започаткувала фазу згущення чорних фарб у висвітленні сталінського режиму. Інтелектуальний Захід чекав від повоєнного Сталіна функціонального каяття, прощення і звільнення репресованих, але не дочекався, а швидше навпаки – став свідком нової хвилі репресій.

Провідні політологічні часописи Заходу дуже стримано писали про Сталіна і його час упродовж «першої п'ятирічки» Холодної війни. Українські еміграційні видання не замовчували трагічних наслідків панування сталінського режиму, навіть використовували у 1948 р. термін «радянський геноцид» стосовно українського народу [1]. Відомий західний журналіст В.Чемберлін, який у 30-х рр. написав книгу про голод в СРСР, спрямовував редакційний дискурс журналу «The Russian Review» у 40–60-х рр. Його цікавила літературна творчість І.Тургенєва, Ф.Достоевського. Публіцист і політолог Чемберлін писав про американсько-радянські відносини у контексті Ялтинської конференції [2], а через рік згадав про ідеологічне протистояння між політичними системами у роки Холодної війни [3]. У 1952 р. він опублікував статтю про антисталінські настрої в СРСР [4]. Критичні статті стосовно культу особи Сталіна почали з'являтися тоді на сторінках авторитетного видання «Soviet Studies», а їх авторами були відомі західні дослідники радянської політичної історії – Е.Карр, І.Дейчер. Їхні праці цитував Конквест, але на початку 50-х рр. займався прикладними справами в організації «холодного» протистояння Заходу з СРСР. Ідеологічний тренд теоретичного антикомунізму став тоді головним для практикуючих радянологів.

Другий період формування інтелектуального і суспільного ставлення до Сталіна, якщо дотримуватися нашої періодизації, започаткувала «хрущовська відлига» і кампанія розвінчування «культу особи». Вона активізувала політологічні студії на Заході, особливо довкола причин, обставин і мотивів політичних репресій. Радянська історіографія не переглянула схем і догм стосовно політичної системи, а реабілітація репресованих жертв сталінського терору не

супроводжувалася системним переглядом концептуальних засад гуманітарної науки. Громадська думка засуджувала терор, але не публічно, крім окремих публікацій творчої інтелігенції у 50-х рр. Саме у 50-ті роки почав формуватися науковий дискурс класичного ревізіонізму у висвітленні радянської політичної системи. Він був представлений плеядою відомих західних істориків і політологів: Е.Карр, Р.Девіс, І.Дейчер, Д.Решетар, Д.Армстронг, А.Нове, Р.Шлезінгер та інші. Вони вивчали радянську політичну історію та історіографію, підкреслювали роль і місце Сталіна у тоталітарній системі влади, але не змалювали його розлогого політичного портрету. У хронологічних рамках 1953–1963 рр. з'явилося чимало монографічних праць західних учених з політичної історії, а оцінка системи виявилася тоді домінантною.

Третій період виявився плідним для західної історіографії сталінізму, охопивши правління династії «генсеків» від Л.Брежнєва до М.Горбачова, які дуже швидко згасали один за одним. Між західними і радянськими істориками не існувало інтелектуального змагання на кращий портрет Сталіна і системи його правління. Саме тоді про себе заявив Конквест з його монографічними дослідженнями.

У 1991 р. розпочався *четвертий період* висвітлення політичної ролі і місця Сталіна в історії становлення та функціонування радянської політичної системи. Західна і пострадянська історіографії об'єдналися, а політичні репресії в СРСР стали пріоритетною проблемою для світової історіографії. Зазначений інтелектуальний тандем набирав обертів, а політична біографія Сталіна наповнювала бібліографію сотнями праць різних авторів. Він застиг у часі внаслідок повномасштабної російсько-української війни, розпочатої Путіним 24 лютого 2022 р. Реанімація ідолів тоталітаризму зумовила ідеалізацію постаті Сталіна, односторонню ревізію радянської історії.

Хронологічні періоди, встановлені нами, є умовними. Вони використані для фіксації інтенсивності висвітлення соціально-антропологічного і політичного портрету Сталіна істориками кількох поколінь, а з іншого боку для визначення інтелектуальної участі Конквеста в історіографічному процесі. Він народився у переможний рік соціалістичної революції в Росії, обрав становлення і функціонування радянської політичної системи предметом своєї професійної діяльності, присвятив їй більшу частину життя. Отже, обрана ним проблематика стала частиною його наукової діяльності. Ретроспективний дискурс радянського минулого учений розпочав з системного аналізу, поєднуючи загальне, особливе та одиничне стосовно радянського тоталітарного режиму. Учений віддавав перевагу дослідженню його ідеологічних та політичних основ, а не вирішальній ролі вождів.

У західній повоєнній історіографії уже склалися фактологічні пріоритети щодо висвітлення причин і наслідків політичного терору, ролі і місця Сталіна. Українська діаспора однозначно визначилася

стосовно причин штучного голоду, вважала його геноцидом у рік ухвалення Генасамблеєю ООН відповідної конвенції. Для класичної західної політологічної думки проблема Голодомору лишалася суперечливою, освоєння якої відбувалося поступово і ситуативно. Німецька історіографія, судячи з останніх досліджень[5], цуралася цієї проблематики упродовж кількох повоєнних десятиліть. Постать Сталіна вважалася ключовим номенклатурним елементом системи, але її не ототожнювали з одноосібною владою. У 50-х рр. західні політологи вказували на особисту участь Сталіна у фальсифікації суперечливих історичних подій. У 1956 р. головний редактор часопису «The Russian Review» В.Чемберлін опублікував статтю, використавши термін «сталінська ера» та «послідовники Сталіна» [6], тобто вдався до системної оцінки його номенклатурного правління.

Майже за 80 років, якщо брати дату завершення Другої світової війни, змінилося кілька поколінь істориків: ревізіоністів, постмодерністів, традиціоналістів. Історіографічним експонатом стала теорія тоталітаризму, тому що зник об'єкт її застосування. Перестала функціонувати марксистсько-ленінська методологія, але за винятком її окремих маргінальних ортодоксів. Однак, якщо поглянути на кількість монографій, статей, документальних видань, які з'явилися за останні 30 років, політична біографія Сталіна не втратила своєї актуальності. Історики і політологи вважають його універсальним ключем для відкриття таємниць функціонування тоталітарного режиму, для розуміння безглуздості терору.

Сучасна історіографія сталінізму має власну бібліографію, яка налічує сотні праць. Ми не плануємо її системне дослідження, але вважаємо за мету всебічне дослідження проблемно-тематичних пріоритетів і теоретично-методологічних підходів у працях Конквеста, тобто його особистий внесок в історіографію сталінізму. Слово «внесок» означає наявність оригінальних тлумачень і характеристик біографії Сталіна, а не просто перелік праць відомого американського ученого. Конструктивним ревізіонізмом, тобто спробою «порівняти тематику і вирішення багатьох сюжетів історії того часу у російських і західних дослідженнях, зрозуміти зближення низки позицій і виявити дискусійні сюжети» просякнута монографія Джона Кіна і Альтера Літвіна. Автори кілька разів цитують праці Конквеста, поважно ставлячись до нього, але без широкого викладу його тлумачень тоталітаризму, теорії і практики сталінізму, терору [7, с.33]. Зазначені автори, аналізуючи праці інших колег, чомусь зосередилися на терміні «тоталітарний». Вони виклали позицію західного дослідника І.Риса, який вважав, що прихильники теорії тоталітаризму перебільшували «здатність сталінського режиму контролювати суспільство, але поняття тотального контролю, як воно не реалістичне, все ж було чимось таким, до чого цей режим прагнув» [7, с.31]. Але історія тривалих дискусій довела наукову спроможність «тоталітарної моделі» системно дослідити функціональну сутність радянського

політичного режиму. Дієздатність теорії тоталітаризму, якої дотримувався Конквест, не заперечують Д.Кіп і А.Літвін, аналізуючи політичні реалії сучасної Росії, адже суспільство прихильно сприймає постать Сталіна. «Для Росії, – наголошують вони, – феномен сталінізму залишається актуальним, передусім із політичних інтересів правлячої еліти» [7, с. 321]. Російсько-українська війна 2014–2023 рр., як історичний факт, лише підтверджує їх висновок. Сучасна російська правляча еліта ніяк не подолає синдром сталінізму, заблукавши між декларативним лібералізмом і великодержавним шовінізмом.

Професійний радянолог Конквест не мав жодних ілюзій стосовно тоталітарного походження комуністичного режиму в СРСР, а дипломований історик і політолог намагався науково довести власне сприйняття об'єкта дослідження. У наукових працях Конквеста політична фігура Сталіна є ключова, але учений не присвятив йому окремої монографії. Він почав досліджувати взаємодію системи влади з її одноосібно-функціональним носієм у роки розвінчування «культу особи» Сталіна. Учений помітив фальшивість самого процесу, хоча позитивно оцінив повернення політв'язнів з таборів Гулагу. У суспільстві, яке понад тридцять років перебувало під тиском суцільного терору і страху, не спостерігалось ментальної реабілітації. Люди не позбулися трагічного впливу, адже збереглася тоталітарна система і машина терору. Поняття «культ особи», на переконання Конквеста, перекладало провину з політичної системи на її вождя. Використавши термін «хрущовська десталінізація», дослідник визнав, що вона «не стала зміною суті в системі політичного правління в СРСР» [8, с.802]. Принципово важливий висновок для 1968 р. для західної історіографії, яка балансувала тоді між «добрим» і «злим» Сталіним, а також довірилась «хитрому лису» Хрущову.

Історична постать Сталіна приваблювала західних дослідників, тому вона не зникла з інтелектуального простору на Заході. Колеги Конквеста і сам учений висвітлювали роль Сталіна в організації масового терору, відтак наділяли негативними рисами. Виваженої наукової біографії більшовицького вождя і «батька народів» західна історіографія тоді не створила. Його згадували, досліджуючи політику воєнного комунізму і колективізації, політично-лідерський тандем «Ленін-Сталін». Досвідчений Д.Армстронг показав партійне розгалуження та інтереси політичної еліти [9], тобто їх внутрішнє становище. Формувався колективний портрет Сталіна, поставали його соціально-антропологічні і політичні риси. У його біографічному конструюванні Конквест брав особисту участь, але одночасно з іншими західними ученими, які раніше його стали на цей шлях.

Для Конквеста політична біографія Сталіна не була самоціллю ученого. Він не ставив перед собою такого завдання – написати класичну біографію вождя більшовицької партії. Можливо ця обставина позначилася на відсутності його статей у провідних західних журналах. Учений мав фах і досвід редакторської роботи, але

не писав рефлексорні статті на поточні події. Західна політологія блукала між «культу особи» і тоталітарним режимом диктаторського типу, коливаючись між ним. У працях Конквеста постає системний підхід, тому учений досліджує роль і місце Сталіна у становленні і функціонуванні тоталітарного режиму, механізм застосування терору як засобу одноосібного панування і управління країною. На переконання ученого «суть сталінізму – це не стільки певні періоди терору або якісь особливі погляди на організацію промисловості, скільки встановлення політичної системи» [8, с.802]. Вона не змінилася у роки так званої «хрущовської відлиги», тому що органічно була пов'язана «з іменем покійного диктатора». Зміщення Хрущова і перманентна внутріпартійна боротьба за владу у наступні роки лише підтверджує прозорливий висновок Конквеста про живучість прагматичного сталінізму. На цій обставині наголошували В. Чемберлін, аналізуючи війну Хрущова з примарами Сталіна, а також відомий український історик з діаспори К. Штеппа, котрий опублікував власні спогади по перебуванню у сталінських таборах. У Конквеста, якщо порівнювати з ними, відсутня ідеалізація «хрущовської відлиги», тому що сталінська система влади не була демонтована.

Ми уже підкреслювали, що постать Сталіна є ключовою для системного дослідження Конквестом масового терору. У його монографії «батько народів» згадується на 435 сторінках із 879 україномовного видання «Великого терору». Вагомий аргумент стосовно прагнення ученого відтворити системний образ Сталіна. Навіть у «Змісті» вождь постає 4 рази. Інколи він зустрічається тричотири рази на одній сторінці. У книзі «Жнива скорботи» Сталін згадується утричі менше. Інтенсивність появи вождя у тексті не є стилістичним недоліком, адже автор книг був професійним і досвідченим редактором. Сталін і терор були для Конквеста функціональними синонімами. Його цікавив феномен становлення особистої диктатури в умовах так званої партійної колегіальності управління. Учений, якщо уважно простежити за його роздумами і висновками, намагався встановити для себе історичну істину: диктатура вождя – випадковість, збіг обставин, номенклатурний виняток, або ж закономірність функціонування політичної системи більшовизму. Питання не риторичне, а історичне, яке потребує системного академічного аналізу.

Досліджуючи політичну діяльність Сталіна, його соціально-психологічну поведінку, Конквест зосереджувався на ключових характеристиках. Він не був його біографом, а тим паче іміджмейкером. Учений вершив історичний суд, висвітлюючи справжній портрет більшовицького диктатора. Висловлювання, оціночні судження, підкреслювання рис характеру, ситуаційної поведінки вождя, його ставлення до людей, які постають у працях Конквеста, можна об'єднати за такими базовими ознаками: соціально-

антропологічні, номенклатурно-функціональні, політично-інституційні, амбітні, сімейно-побутові. Існували особистісні риси, але вони трансформувалися у загальні ознаки. Конквест не писав класичну біографію вождя, тому відсутні акцентовані сюжети про дитинство, освіту, революційну діяльність тощо. Сталін є породженням ідеології більшовицької партії, її теорії і практики, тому системний підхід для Конквеста – «об'єктивна необхідність», пізнана ним і майстерно використана.

У концентрованому вигляді соціально-антропологічний портрет вождя постає на сторінках «Великого терору», особливо у розділі «Зодчий терору». Учений не заперечує впливу «особистих спонукань» Сталіна чинити терор, використовувати його для зміцнення особистої влади, але визначальною обставиною вважав агресивну сутність самої політичної системи тоталітарного режиму. Кремлівський володар не афішував особистої участі у терорі, ховався за колегіальністю політбюро, підступно і зухвало перекладав провину на Г.Ягоду, М.Єжова Л.Берію. Для відтворення обставин терору Конквест, якому бракувало радянських архівних документів, опирався на мемуарну літературу, спогади очевидців. За описом югославського партійного діяча, комуніста М.Джиласа у Сталіна було щось «народне, селянське, щось від отця сімейства», уражене віспою обличчя з нерівними зубами і світло-карими очима, короткий тулуб і непропорційно довгі руки, мав обмежену рухливість лівої руки і плеча [8, с.112]. Напередодні війни, як зазначав Джилас, у Сталіна порідшало волосся на голові, «виросло солідне черевце» і з'явився «кремлівський колір обличчя» – блідий від безсонних ночей у владних кабінетах.

Аналізуючи різні джерела, Конквест виділяє характерні ознаки соціально-психологічного портрету Сталіна: честолюбство, нетерпимість до розумних і талановитих людей, пекуча заздрість і патологічна мстивість. Сталіна пригнічував маленький зріст (160 см), тому носив спеціальне взуття на два-три сантиметри вище, ставив біля трибуни підставку. Покликаючись на розмову М.Бухаріна з Т. і Л.Дан у 1935 р., яку запозичив з книги Р.Абрамовича [10, с.416], Конквест передав слова колишнього теоретика партії про прагнення Сталін довести всім, що «він вищий за всіх інших» [8, с.112]. Учений мав намір всебічного вивчення соціально-психологічного портрету Сталіна, але вважав це предметом «сучасної психологічної науки», особливо для вивчення духовного травматизму у дитячі роки Й.Джугашвілі. Для вичерпної характеристики його рис «потрібне вільне опитування родичів та сучасників, які мешкають у тій місцевості, та досі такої можливості не було» [8, с.112]. Конквест, як досвідчений аналітик, не радив історикам «братися навіть за схематичну реконструкцію» якогось «психологічного портрету» Сталіна і Гітлера у роки їхньої юності. Учений висловив сумнів стосовно «достовірності навіть тих небагатьох відомих нам фактів»

раннього дитинства Сталіна. Загадковим лишається ментальний стрибок послухника Тифліської духовної семінарії у лоно партійної діяльності у 1901 р. Конквест не погодився з троцькістською версією про нікчому Сталіна серед соціал-демократів Закавказзя, а також з хвалебними одами 30-х рр. про «кавказького Леніна». Бойовик Сталін, який грабував банки для поповнення партійної казни, не був самотнім, але виконував подібні завдання «від душі». Ленін високо цінував «твердість і прямоту» Сталіна, але розпізнав і його «виняткову душевну грубість». Навчання у семінарії, судячи з його революційно-професійної діяльності, не збагатило його душу християнським милосердям. Отже, дитинство і юність Сталіна, на переконання Конквеста, «темна» і суперечлива сторінка його біографії. Вихованням його характеру займалися не педагоги і батьки, а соціальні обставини особистого життя.

Надмірна і хвороблива підозрілість Сталіна до оточуючих його людей породила у нього «загальну недовіру» до колег по партії. Ця думка належала М.Хрущову, якого цитує Конквест. Учений використав елементи текстологічного аналізу ранніх статей Сталіна, звернувши увагу на часто вживане вставне слово «як відомо» і «не випадково». Вони означали: у першому випадку зайву доказовість дуже спірного твердження; в іншому випадку – умовний зв'язок між «двома подіями, довести який неможливо ні доказами, ні навіть якоюсь імовірністю його існування» [8, с.115]. Конквест, як фаховий лінгвіст та аналітик, вважав подібні фрази «надзвичайно показові й значимі». Достатньо було застосувати фразеологічний зворот «як відомо, троцькісти – агенти фашизму», щоб усі визнали реальність зловмисної «змови».

Визначення «народності» Сталіна не стосувалася його соціального походження, а політично замаскованого фетишу. У суспільстві склалося враження про вождя, батька, який дбає про «народ» і служить йому вірою і правдою. Поширенням і насадженням цього міфу займалися ідеологічні структури партії, мистецько-художні установи, якими Сталін особисто переймався. Конквест, проаналізувавши обставини і мотиви терору, його наслідки, а також причини Голодомору, переконливо доводить антинародність свідомих вчинків Сталіна. Вони проявили себе у неприхованій ненависті до українських хліборобів, особливо заможних [11, с.41,260,266]. У 1968 р. Конквест висловив сміливу і науково обґрунтовану позицію про те, що у роки колективізації і голоду Сталін почав діяти проти всього народу [8, с. 440].

Особиста поведінка Сталіна у родині і побуті недостатньо досліджена. Вона відтворена у спогадах його рідних і близьких, зокрема у спогадах доньки Світлани Аллілуєвої. На Заході відреагували на її спогади у 1968 р.. Відносини з дружиною Надією Аллілуєвою були напруженими, які завершилися сімейною трагедією – сумнівним і таємним самогубством у 1932 р. Смерть дружини, на думку Конквеста, «глибоко вразила Сталіна», негативно позначилася

на його подальшому життю [8, с.118]. У побуті Сталін не мав «багатством і розкішшю», тому що йому були підвладні усі багатства і матеріальні цінності, тому одягав «простий коричневий військовий кітель і темні штани, заправлені в чоботи» [8, с.119]. Мешкав у Кремлі, займав покої колишньої царської прислуги, отримував офіційну зарплату, інколи жив на державних дачах біля Москви, відпочивав у Сочі. Його найближче оточення також користувалося подібними пільгами. Його заздрість стосувалася не майна однопартійців з інвентарними номерами, а переваги в інтелекті, рівні освіти, теоретичних здібностях. Публічне знущання над Бухаріним, якого Ленін вважав найкращим теоретиком партії, приносило Сталіну моральне задоволення.

Простота у побуті, яку підкреслювали майже усі біографи Сталіна, була відносною і показовою. Конквест, підкреслюючи цю обставину, погоджувався з тим, що Сталіну справді «нічого не належало, але був прямий доступ до всього» [8, с.120]. Він мав необмежену владу, а також улесливе оточення, яке готове було надати патрону усі скарби СРСР. Сталін, як самозакоханий диктатор, самовдоволено стежив за міфічним його звеличенням: «кавказького Леніна», учня і послідовника, геніального вождя, теоретика соціалізму, батька народів, переможця фашизму. Своїми діями Сталін намагався наблизитися до постаті Леніна, «чия першість у партії була справді загально визнаною» [8, с. 121]. Скромність у побуті для одиної людини – цілком природна, але вона не обмежувала її зверхності і амбітності у політичному житті.

У Конквеста постає різнобарвна палітра функціонально-інституційного і номенклатурного обліку Сталіна, притаманного деспотам, який видавав себе за народного ватажка і вічного революціонера. Кожен професійний революціонер, який боровся за владу, неминуче користувався її плодами: одні прагнули матеріальних благ, інші необмежених повноважень, які обом групам приносили задоволення. Соціально-антропологічні ознаки портрету Сталіна, на які звертав увагу Конквест, належали до консервативного і сімейно-побутового дискурсу. Зустрічі Сталіна з найближчим оточенням на державних дачах виглядали по-сімейному тепло і весело, але вони мали статус не публічного засідання політбюро, адже там вирішувалися принципові питання. Сталінські застілля з філософськими тостами виконували функцію тестування «товаришів», особливо на їхню вірність вождю, тому побут не був проявом кавказької гостинності і етнографічної забави вождя.

Номенклатурно-інституційні риси у діяльності політика Сталіна опиралися на його амбітні прагнення. Конквесту не дуже подобалася оцінка Сталіна як віртуоза «деспотичних прийомів», якою його наділяли «суперники-невдахи». Учений помітив «блискучого політика, який зміг добитися таких величезних і страшних змін» [8, с.122]. Дивна для радянолога і «фальсифікатора» радянської історії позитивна

оцінка, яка дещо суперечила концептуальним постулатам теорії тоталітаризму. Урівноважена оцінка Конквеста з опорою на джерела засвідчує його науковий стиль, професійний вишкіл випускника Оксфорда. Його позиція відповідала канонам західної історіографії. На думку Д.Кіпа і А.Літвіна, досліджуючи будь-яку диктаторську систему, вони не обмежуються висвітленням фігури самого диктатора. Подібна методика свідомо ігнорує «роль особи в історії», але архівні документи демонструють справжнього Сталіна: капризного і чванливого, підступного, жорстокого, наділеного чудовою пам'яттю, що з підозрою і недовірою ставився до всіх, навіть до своїх найближчих родичів [7, с.32]. Вони мали на увазі оціночні судження західного дослідника С.Монтефьоре, який поділяв думки Конквеста стосовно ролі Сталіна в організації терору. Однак, на думку Д.Кіпа, його робота нагадувала швидше хроніку життя і діяльності Сталіна, а не детальний політичний аналіз його деспотії [7, с.33].

Тлумачення Конквестом політичної діяльності Сталіна відбувається у хронологічному порядку, але не означало хроніки його життя, сходження на вершину владного Олімпу. Учений доводить закономірність «однопартійної диктатури», уособленням якої став Сталін [11, с.183]. Він не став «поміркованим самодержцем», тому що ніколи не прагнув ним бути, відтак сталінізм – це цілком «природний продукт ленінської партійної машини» [8, с. 694]. Після смерті Леніна новоявлений генсек підпорядкував своєму одноосібному впливу центральний апарат партії, використав його для боротьби з опонентами, особливо з Л.Троцьким – блискучим оратором, авторитетним серед значної частини партійної верхівки.

Сучасна історіографія партійно-радянської номенклатури висвітлює особисту причетність Сталіна до політичного терору, але разом з його спільниками. Конквест виокремлює поплічників і союзників Сталіна, особливо у 20-х рр., коли довелося боротися проти Троцького за владу. Тоді Сталін вдало використовував Молотова і Кагановича, завойовував більшість голосів на засіданнях політбюро. «Таємні методи», притаманні Сталіну, стосувалися розправи з конкурентами, а масовий терор був спрямований проти суспільства з метою його абсолютного підпорядкування ідеологемам більшовицької партії. Боротьба проти так званих «лівих» і «правих» усередині монолітної партії тоталітарного типу виглядала підступною демагогією і маніпуляційною технологією Сталіна, який усував конкурентів з політичного горизонту. Називав себе ледве не єдиним послідовником Леніна. Для справжнього ідейного керівника бракувало теоретичної підготовки і наукових знань, а для керівника уряду не вистачало «досвіду господарювання і обмалъ знань з економіки» [8, с.48]. За таких умов стає зрозумілим масовий терор проти фахівців різних галузей знань, щоб унеможливити публічні дискусії стосовно сталінського курсу соціалістичної модернізації сільського господарства, промисловості, тобто колективізації та індустріалізації.

Науково-історичні інтерпретації політичного портрету Сталіна, які широко представлені у працях Конквеста, зумовлені не лише особистістю більшовицького керманича та його амбітними мотивами, але і мистецтвом номенклатурного загравання з так званим оточенням. Сталін зумів об'єднати довкола себе прибічників його політичного курсу, граючи роль простачка, а насправді налаштувати собі подібних проти партійної еліти – Л.Троцького, М.Бухаріна, Л.Б.Каменєва, Г.О.Зінов'єва, нейтралізувати голову союзного уряду О.І.Рикова, лідера профспілок М.П.Томського. Звичайному «простачку» подібна оперативна акція була непосильною. Очевидно мав рацію Конквест, коли використав термін «сталінізована партія» [8, с.203,206]. Підпорядкувати центральне партійне керівництво одноосібному впливу, навіть ЦК ВКП(б) – завдання для сміливих і амбітних політиків. Він цілком справився з ним наприкінці 20-х рр., а згодом шляхом терору утвердився у суспільстві, партії і кишеньковому уряді, тому що голова Раднаркому СРСР В.Молотов постійно радився з секретарем ЦК ВКП(б) Сталіним. Після масового терору 1937–1938 рр. Сталін не переконував поплічників, тому що заздалегідь був «певен у їх покірливості». На середину 30-х рр., на думку Конквеста, Сталіна ще не мав повного контролю над усією партією. Йому заважали молоді більшовики, особливо серед Ленінградської парторганізації на чолі з С.М.Кіровим. Замах на Кірова 1 грудня 1934 р., організований Сталіним, мав ознаки політичного замовлення, а саме вбивство – кримінальний злочин. Сталін розпочав атаку проти «ленінської гвардії», але тоді ще не подолав пасивного номенклатурного опору, особливо серед членів ЦК партії. Він побоювався публічного слова М.Горького, тому пролетарський поет несподівано помер, а далі прибрали Зінов'єва і Каменєва. Саме таку логіку сталінських злочинів вибудовує Конквест, розмежовуючи класичний політичний терор з кримінальними вчинками. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. відбувся тріумф його одноосібної диктатури. Фактично було подолано спротив і республіканської номенклатури в Україні, яка, на думку Конквеста, «чинила опір поширенню репресій», але нагадувала боротьбу «гарнізону оточеної фортеці» [8, с.398]. Учений визнав особисту провину Сталіна за організацію голоду в Україні, яким хотів поставити націю на коліна [8, с.783]. Голод мав форму масового терору, але за наміром його застосування означав кримінальний злочин Сталіна.

Отже, у працях Конквеста дуже багато уваги приділено Сталіну, але у них відсутня його ідеалізація і формування міфів. Реальний господар Кремля, прагматичний і підступний політик, віртуозний організатор політичних інтриг, яким постає Сталін, відтворені ученим без емоцій і морально-етичних тлумачень. Для американського ученого з великим життєвим досвідом «епоха сталінізму» – це історичний період функціонування суспільства, абсолютно підпорядкованого одноосібній диктатурі партійного лідера мафіозного

типу. Визначення ним сталінізму є лаконічним та науково достовірним. Політична система, яка сформувала феномен Сталіна і сталінізму, цілком відповідала їхнім функціональним критеріям. Особистий внесок Конквеста в історіографію сталінізму визнаний його західними колегами – Норманом Наймарком, Лінн Біолою та іншими. Вони розглядали проблеми західної історіографії у контексті ретроспективного аналізу періоду Холодної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Prof. T.S. Soviet Genocide of the Ukrainian People. *The Ukrainian Quarterly*. 1948. Vol.4. №4. P.325–326.
2. Chamberlin W.H. American-Soviet Relations Since Yalta. *The Russian Review*. 1949. №2. P.95–101.
3. Chamberlin W.H. The Cold War: A Balance Sheet. *The Russian Review*. 1950. №2. P.79–86.
4. Chamberlin W.H. Russians against Stalin. *The Russian Review*. 1952. №1. P.16–23.
5. Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії. *Український історичний журнал*. 2023. №1. С.180–196.
6. Chamberlin W.H. The Stalin Era and Stalin's Heirs. *The Russian Review*. 1956. №4. P.237–244.
7. Кип Джон, Литвин Альтер. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / перевод с англ. В.И. Матузовой. изд. 2-е, перер. и доп. Москва, 2009. 327 с.
8. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Переклад з англ. Н.Волошинович та З.Корабліної. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. 879 с.
9. Armstrong A. Jhon. Party bifurcation and elite interests. *Soviet Studies*. 1966. №4. P.417–430.
10. Abramovitch R. The Soviet Revolution. London, 1962. 486 p.
11. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Переклад з англ. Н.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. 454 с.

Анатолій Трембіцький

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВЦЯМИ-ЕМІГРАНТАМИ, ВИХІДЦЯМИ З ПОДІЛЛЯ

У статті розкрито деякі аспекти діяльності членів родини Січінських–Чехівських–Січинських–Шандорів, вкоріненої в етносоціокультурне середовище подільського краю, щодо організації, творення та розвитку науково-краєзнавчих осередків (Організаційного ювілейного комітету з відзначення 900-ліття м. Кам'янця-Подільського, Кабінету дослідження Поділля ім. проф. о. Ю. Січинського, Товариства подолян при УВАН) у місцях свого поселення.